

Ανθρώπινη φύση, κοινωνική εργασία, παιδαγωγία:

οι βιολογικοί και κοινωνικοί συντελεστές της προσωπικότητας

Περικλής ΠΑΥΛΙΔΗΣ*

[2ο Μέρος]

Κεφάλαια που αναπτύσσονται στη Σ.Ε. τ. 123

1. Θεωρίες για την ανθρώπινη φύση
2. Οι ενστικτώδεις σχέσεις των ζωντανών οργανισμών με το φυσικό περιβάλλον
3. Η εργασία ως ιδιότυπα ανθρώπινος τρόπος αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον
4. Εργασία και συνείδηση
5. Ο άνθρωπος ως προσωπικότητα και η αναγκαιότητα της παιδαγωγίας
6. Η γλώσσα ως καθολική μορφή επικοινωνίας
7. Η βιολογική φύση - αφετηρία ανάπτυξης της προσωπικότητας

8. Ιδιοσυγκρασία, χαρακτήρας, προσωπικότητα. Οι ψυχοσωματικές ιδιαιτερότητες και το κοινωνικό περιεχόμενο της ατομικότητας

Σε ότι αφορά τη συγκρότηση της προσωπικότητας του ανθρώπου, ως ατόμου που έχει συνείδηση και αυτοσυνείδηση, που συμμετέχει στη συλλογική εργασιακή δραστηριότητα και στις κοινωνικές σχέσεις, το γενετικό –βιολογικό πρόγραμμα ανάπτυξής του, τα γονίδια αυτά καθεαυτά δε μπορούν να μας πουν και πολλά πράγματα.

Η εμπλοκή του γενετικού προγράμματος-των γονιδίων στη διαμόρφωση της προσωπικότητας αρχίζει εκεί ακριβώς όπου αυτά καθορίζουν την ανάπτυξη συστημάτων του οργανισμού τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η συμμετοχή της βιολογικής φύσης του ανθρώπου στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του εκφράζεται στον δυναμισμό με τον οποίον εκτυλίσσονται οι ψυχικές διαδικασίες: στην ταχύτητα, στην ένταση, στη διάρκεια, στο ρυθμό των ψυχικών διαδικασιών. Πρόκειται για το σύνολο των ιδιοτήτων που ονομάστηκε ιδιοσυγκρασία του ατόμου. **Με τον όρο ιδιοσυγκρασία δηλώνουμε το βιολογικό υπόστρωμα της ανθρώπινης προσωπικότητας, ένα σημαντικό συντελεστή διαφοροποίησης του τρόπου συμπε-**

ριφοράς των ατόμων.

Το ενδιαφέρον για τους βιολογικούς-έμφυτους συντελεστές των ατομικών διαφορών εμφανίζεται ήδη στην αρχαιότητα. Ο Ιπποκράτης και μετά ο Γαληνός μας άφησαν την πρώτη ταξινόμηση **ιδιοσυγκρασιών** με τους γνωστούς τέσσερις τύπους: τον αιματώδη, τον χολερικό το φλεγματικό και τον μελαγχολικό. Κριτήριο αυτής της ταξινόμησης αποτέλεσε η υποτιθέμενη κυριαρχία στο σώμα του κάθε τύπου διαφορετικών υγρών: του αίματος, του φλέγματος, της ξανθής χολής και της μέλανος χολής.

Στη σύγχρονη εποχή, η επιστημονική θεώρηση της ιδιοσυγκρασίας συνδέεται εν πολλοίς με το έργο του Ι. Π. Παυλόφ. Ο Ι. Π. Παυλόφ συνέδεσε την ιδιοσυγκρασία του ατόμου με αυτό που ονόμασε τύπο νευρικού συστήματος. Ο ίδιος διέκρινε τέσσερις τύπους νευρικού συστήματος:

- α.** τον ισχυρό, ισόρροπο, ευκίνητο τύπο,
- β.** τον ισχυρό, μη ισορροπημένο,
- γ.** τον ισχυρό, ισόρροπο, παθητικό τύπο,
- δ.** τον ασθενή τύπο.

Ο Ι.Π.Παυλόφ αναγνώριζε κάποια αντιστοιχία μεταξύ των τύπων νευρικού συστήματος και των τεσσάρων τύπων ιδιοσυγκρασίας που ήταν γνωστοί από την αρχαιότητα. Έτσι ονόμασε αιματώδη τον πρώτο τύπο νευρικού συστήματος, χολερικό τον δεύτερο, φλεγματικό τον τρίτο και μελαγχολικό τον τέταρτο.

- Ο πρώτος τύπος, ο **αιματώδης**, είναι συνήθως άνθρωπος ευκίνητος, ευσυγκίνητος και ευπροσάρμοστος. Συναναστρέφεται χωρίς δυσκολία με τους άλλους ανθρώπους. Στη δραστηριότητά του τον διακρίνει η αισιοδοξία, η προθυμία αλλά και η ασάθεια καθώς και η γρήγορη απώλεια ενδιαφέροντος.
- Το νευρικό σύστημα του δεύτερου τύπου, του **χολερικού**, χαρακτηρίζεται από την υπεροχή της διεγερσιμότητας έναντι της ικανότητας αναστολής των ψυχικών διεγέρσεων. Χαρακτηρίζεται από υψηλή ενεργητικότητα αλλά και από χαμηλή αυτοκυριαρχία. Είναι συνήθως ευέξαπτος και ασυγκράτητος. Αφοσιώνεται στο αντικείμενο της δραστηριότητάς του με υπέρμετρο πάθος, οι δυνάμεις όμως και η ενεργητικότητά του δε διαρκούν πολύ. Ο χολερικός τύπος δύσκολα διεκπεραιώνει έργο που απαιτεί ομαλές ενέργειες, σταθερό ρυθμό και προσπάθειες μεγάλης χρονικής διάρκειας.
- Ο **φλεγμιακός** τύπος χαρακτηρίζεται από την ισορροπία μεταξύ διεγερσιμότητας του νευρικού συστήματος και ικανότητας αναστολής των ψυχικών διεγέρσεων. Είναι υπομονετικός, απαθής τύπος, επίμονος, με ισχυρή αυτοκυριαρχία αλλά και δυσκολία προσαρμογής στις νέες συνθήκες. Αντιδρά στα ερεθίσματα ήρεμα και αργά. Διεκπεραιώνει με δυσκολία έργο που απαιτεί ευκινησία και ευελιξία αλλά τα καταφέρνει καλά σε δραστηριότητες που απαιτούν μονότονες, κοπιαστικές και μεγάλης χρονικής διάρκειας προσπάθειες.
- Ο **μελαγχολικός** τύπος διακρίνεται συνήθως από παθητικότητα, απαισιοδοξία και εσωστρέφεια. Έχει όμως έντονα συναισθήματα γεγονός που αποτελεί πλεονέκτημα σε δραστηριότητες οι οποίες απαιτούν ισχυρή συναισθηματική φόρτιση.

Σήμερα, βέβαια, η ταξινόμηση ιδιοσυγκρασιών του Ι. Π. Παυλόφ θεωρείται, εν μέρει, απλουστευτική. Υπάρχει η άποψη ότι οι μετρήσεις των διαφορετικών χαρακτηριστικών του νευρικού συστήματος των ατόμων οδηγούν σε διαφορετικές ταξινομήσεις της ιδιοσυγκρασίας, μη συμβατές μεταξύ τους. Κατά συνέπεια μπορούμε να κάνουμε λόγο για πολύ περισσότερους

των τεσσάρων τύπους ιδιοσυγκρασίας. Επίσης, υποστηρίζεται ότι η ιδιοσυγκρασία δεν αφορά μόνο το νευρικό σύστημα, έστω κι αν αυτό παίζει σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά τον ανθρώπινο οργανισμό (τις ιδιομορφίες του κάθε οργανισμού) ως ολότητα.³⁴ Σημαντική είναι, επίσης, η διαφοροποίηση της ιδιοσυγκρασίας σε συνάρτηση με το φύλλο και την ηλικία του ατόμου.

Τα παραπάνω, βέβαια, δε μειώνουν τη σπουδαιότητα του εγχειρήματος του Ι. Π. Παυλόφ να συνδέσει την ιδιοσυγκρασία του ατόμου με τον τύπο νευρικού συστήματος. Έτσι άνοιξε το δρόμο στην παραπέρα μελέτη των βιολογικών προϋποθέσεων της ανθρώπινης συμπεριφοράς και δραστηριότητας στα πλαίσια της μελέτης του θεμελιώδους οργάνου του ανθρώπινου ψυχισμού, του νευρικού συστήματος (της ταχύτητας των αντιδράσεων του στα διάφορα ερεθίσματα, της αντοχής σε διαφορετικά ερεθίσματα, της ενεργητικότητας, της ευερεθιστότητας κλπ).

Στην παρούσα εργασία δεν πρόκειται να ασχοληθούμε εκτενώς με τις διάφορες προσεγγίσεις και ταξινομήσεις της ιδιοσυγκρασίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει να επισημάνουμε είναι ότι οι ατομικές διαφορές που εδράζονται στην ιδιοσυγκρασία των ανθρώπων επηρεάζουν οπωσδήποτε τον τρόπο που το άτομο συμπεριφέρεται και ενεργεί. Για ορισμένα είδη δραστηριότητας οι έμφυτες διαφορές που αφορούν την ιδιοσυγκρασία (όπως για παράδειγμα, η μικρή ή μεγάλη ταχύτητα της κινητικής αντίδρασης, η μικρή ή μεγάλη ικανότητα διεκπεραίωσης μονότονου, επίπονου και μεγάλης διάρκειας έργου, η μικρή ή μεγάλη ικανότητα προσαρμογής σε ταχύρυθμες αλλαγές κλπ) μπορούν να αποτελέσουν ενισχυτικό ή ανασταλτικό παράγοντα.³⁵ Η ιδιοσυγκρασία εκδηλώνεται, επίσης, στην ταχύτητα ορισμένων ψυχικών ενεργειών όπως της απομνημόνευσης και των συλλογισμών, στην σταθερότητα της

34. Βλ. Γκυππενρέιτερ Ι. Μπ., *Εισαγωγή στη γενική ψυχολογία*, εκδ. Πανεπιστημίου της Μόσχας, Μόσχα, 1988, σελ. 252-254.

35. Γκρανόφσκαγια Ρ.Μ., *Στοιχεία πρακτικής ψυχολογίας*, εκδ. Πανεπιστημίου του Λένινγκραντ, Λένινγκραντ, 1988, σελ. 350.

προσοχής, στην επιμονή και υπομονή κατά τη διεκπεραίωση ενός έργου, στην ταχύτητα, ευελιξία και οξυΰτητα των αντιδράσεων κλπ.

Θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε **ότι αυτό που κυρίως οφείλεται στην ιδιοσυγκρασία είναι το ατομικό ύφος της ανθρώπινης δραστηριότητας, ο τρόπος με τον οποίο το άτομο υλοποιεί τις πράξεις του.** Σε ότι αφορά την αποτελεσματικότητα της δραστηριότητας και πολύ περισσότερο το περιεχόμενο και την κατεύθυνσή της η ιδιοσυγκρασία από μόνη της δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα.

Μάλιστα είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσδιορίσουμε το βαθμό εμπλοκής της ιδιοσυγκρασίας αφεαυτής στην ανθρώπινη δραστηριότητα δεδομένου του γεγονότος ότι η ιδιοσυγκρασία σε κανένα άτομο δεν υφίσταται σε καθαρή μορφή. Η ιδιοσυγκρασία συμβάλλει στη διαμόρφωση του ανθρώπινου **χαρακτήρα** και υπάρχει ως στοιχείο του τελευταίου. **Με τον όρο χαρακτήρα εννοούμε τη σύνθεση έμφυτων ιδιομορφιών του τρόπου συμπεριφοράς και δραστηριότητας με σταθερές – τυπικές για το άτομο μορφές αντίδρασης– συμπεριφοράς που οφείλονται στην εκπαίδευση και στην αγωγή.**³⁶

Η ιδιοσυγκρασία, λοιπόν, και ο χαρακτήρας δεν ταυτίζονται. Ήδη ο Ι. Π. Παυλόφ είχε παρατηρήσει το εξής ενδιαφέρον φαινόμενο: ο σκύλος που σε ειδικές συνθήκες εργαστηριακών δοκιμασιών παρουσίαζε συμπεριφορά βάσει της οποίας τον κατέτασσαν σε συγκεκριμένο τύπο ιδιοσυγκρασίας, εκτός των εργαστηριακών δοκιμασιών παρουσίαζε διαφορετική συμπεριφορά, βάσει της οποίας έπρεπε να καταταγεί σε άλλο τύπο ιδιοσυγκρασίας. Το ζώο που σε πειραματικές συνθήκες συμπεριφερόταν ως εκπρόσωπος του παθητικού-ασθενούς τύπου, εκτός πειράματος συμπεριφερόταν ως ενεργητικός – κινητικός τύπος. Στην πραγματικότητα η ιδιοσυγκρασία του ζώου εκφραζόταν σε «καθαρή μορφή» μόνο σε συνθήκες πειράματος, όταν δηλαδή υποβαλλόταν σε συγκεκριμένες δοκιμασίες, ενώ στην ελεύθερη συμπεριφορά του αυτό που εκφραζόταν ήταν ο χαρακτήρας του.³⁷

Αυτό σημαίνει ότι μόνο σε ειδικές συνθήκες και διαμέσου ειδικών δοκιμασιών μπορούμε να διακρίνουμε την ιδιοσυγκρασία (κάποια στοι-

χεία της ιδιοσυγκρασίας), ενώ στην καθημερινή ζωή του οργανισμού η συμπεριφορά καθορίζεται από το χαρακτήρα, από τη διαλεκτική σύνθεση της ιδιοσυγκρασίας με τους κεκτημένους από τη αγωγή τρόπους αντίδρασης. Ο ίδιος ο Ι. Π. Παυλόφ κατέληξε στο συμπέρασμα περί θεμελιώδους διαφοράς μεταξύ των έμφυτων χαρακτηριστικών του νευρικού συστήματος τα οποία συνέδεσε με την ιδιοσυγκρασία και ονόμασε γονότυπο και του τύπου δραστηριότητας του νευρικού συστήματος- του χαρακτήρα, τον οποίο απέδωσε στην αλληλεπίδραση των έμφυτων χαρακτηριστικών με την αγωγή, και ονόμασε φαινότυπο.

Σε ανάλογο συμπέρασμα κατέληξε και ο Ε. Krechmer, ο ερευνητής που συνέδεσε τις ιδιομορφίες της ιδιοσυγκρασίας του ατόμου με το σωματότυπό του. Σύμφωνα με την άποψή του, η ιδιοσυγκρασία του ατόμου εξαρτάται από τη δομή του σώματός του ενώ ο χαρακτήρας του εξαρτάται, επίσης, και από την επίδραση της αγωγής και του περιβάλλοντος.³⁸

Σε ότι αφορά λοιπόν την ανθρώπινη συμπεριφορά και συγκεκριμένα τον τρόπο (τα τυπικά στοιχεία αυτού του τρόπου) με τον οποίο αντιδρά – ενεργεί το άτομο αυτή δεν καθορίζεται μονομερώς από την ιδιοσυγκρασία (από το βιολογικό υπόστρωμα της προσωπικότητας) παρά από τον χαρακτήρα του ατόμου, δηλαδή από την ικανότητα του ατόμου να αντιδρά-να συμπεριφέρεται με συγκεκριμένο τρόπο, η οποία όμως δεν είναι έμφυτη παρά καλλιεργείται στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης ιδιοσυγκρασίας και αγωγής –παιδαγωγίας.

Στην εν λόγω αλληλεπίδραση η ιδιοσυγκρασία δεν προκαθορίζει με απόλυτο τρόπο ένα συγκεκριμένο τύπο χαρακτήρα που θα αναπτυχθεί κατόπιν από την παιδαγωγία, παρά εκδηλώνεται στο γεγονός ότι σε διαφορετικά άτομα, λόγω ακριβώς της διαφορετικής ιδιο-

36. Ό.π., σελ. 361.

37. Γκυπτενρέιτετ Ι. Μπ., ό.π., σελ. 251- 252.

38. Βλ. Krechmer Ε., « Σωματική διάπλαση και χαρακτήρας», *Ψυχολογία των ατομικών διαφορών (Σύλλογή κειμένων)*, εκδ. Πανεπιστημίου της Μόσχας, Μόσχα, 1982, σελ. 245-246.

συγκρασίας, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ευκολία-δυσκολία καλλιεργούνται τα διάφορα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς. Εκδηλώνεται, επίσης, η ιδιοσυγκρασία στη χρήση διαφορετικών για κάθε άνθρωπο μέσων –τρόπων παιδαγωγικής επενέργειας προκειμένου να καλλιεργηθούν τα διάφορα στοιχεία του χαρακτήρα.³⁹ Και είναι ιδιαίτερα σημαντικό για κάθε παιδαγωγική διαδικασία να λαμβάνεται υπ' όψιν ότι το κάθε άτομο ως προς την ιδιοσυγκρασία του (ως προς τις βιολογικές αφετηρίες διαπαιδαγώγησής του) είναι διαφορετικό από τα άλλα και κατά συνέπεια ανταποκρίνεται με διαφορετικό τρόπο (με διαφορετική ταχύτητα, ευελιξία, προσήλωση, επιμονή) στις διάφορες παιδαγωγικές επιδράσεις του περιβάλλοντος.

Η έννοια όμως του **χαρακτήρα** δεν εξαντλεί το νοηματικό περιεχόμενο της έννοιας **προσωπικότητα**, ούτε ταυτίζεται μαζί της. Αν με το χαρακτήρα δηλώνουμε τον τρόπο με τον οποίο ενεργεί ο άνθρωπος, το στυλ της συμπεριφοράς του, με την έννοια προσωπικότητα δηλώνουμε και κάτι άλλο: την σκόπιμη –συνειδητή κατεύθυνση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αυτό χάριν του οποίου δραστηριοποιείται το άτομο.

Ο χαρακτήρας αποτελεί, οπωσδήποτε, μέρος της προσωπικότητας, ως ολότητας βιολογικών και κοινωνικών στοιχείων. Η έννοια όμως της προσωπικότητας αφορά πρωτίστως το άτομο ως ον που έχει συνείδηση, αυτοσυνείδηση και ικανότητα για συνειδητή-σκόπιμη συμπεριφορά. **«Ο άνθρωπος δεν είναι προσωπικότητα εάν δεν διαθέτει κοινωνική συνείδηση ... Ο άνθρωπος ζει ως προσωπικότητα υπό την ιδιότητα του κοινωνικά συνειδητού όντος, ενός όντος που διαθέτει κοινωνική συνείδηση, οι ζωτικές εκφάνσεις του οποίου κατευθύνονται από την κοινωνική του συνείδηση».**⁴⁰ Εξετάζοντας την προσωπικότητα του ατόμου, με την παραπάνω έννοια της λέξης, αναφερόμαστε στους στόχους, στα ιδεώδη, στο νόημα και στην κατεύθυνση της δραστηριότητας του ανθρώπου.

Το άτομο που ζει και ενεργεί με βάση τη συνειδητοποίηση της θέσης του μέσα στην κοινωνία και των δεσμών του με τους άλλους ανθρώπους, που δραστηριοποιείται ως συνειδητά κοινωνικό ον **«χάριν των κοινωνικών συμφε-**

ρόντων, χάριν της ανθρωπότητας»,⁴¹ συνιστά ανεπτυγμένη –ώριμη προσωπικότητα. Με άλλα λόγια, η ωριμότητα της προσωπικότητας εκδηλώνεται, πρωτίστως, στο κοινωνικό περιεχόμενο των σκοπών που συνειδητά θέτει και υπηρετεί στη ζωή του ο άνθρωπος.⁴²

Το άτομο ως προσωπικότητα, ως ανεπτυγμένη προσωπικότητα, που έχει συνείδηση της ενότητάς του με την κοινωνία δεν αποτελεί απλά προϊόν διαπαιδαγώγησης, παθητικής δηλαδή διαμόρφωσης υπό την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος, αλλά και αυτοδιαπαιδαγώγησης, συνειδητής σκόπιμης επενέργειας του ατόμου στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς του.

Και μάλιστα η **αυτοδιαπαιδαγώγηση** αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα είδοποιά στοιχεία της ανεπτυγμένης-ώριμης προσωπικότητας, γιατί καταμαρτυρεί την ικανότητα του ανθρώπου να κατευθύνει αυτόβουλα και συνειδητά, ως ενεργό υποκείμενο, την διάπλαση της ατομικότητάς του, να εσωτερικεύει και να υπηρετεί αυτόνομα και ελεύθερα εκείνες τις κοινωνικές υποθέσεις και στόχους που οδηγούν στην αυθεντική ανάπτυξη κάθε προσωπικότητας.

Η αυθεντική αυτοδιαπαιδαγώγηση δεν νοείται εκτός της ικανότητας του ατόμου να εξετάζει και να σκοποθετεί την ατομική του ύπαρξη και δραστηριότητα από τη σκοπιά των κοινωνικών αναγκών, συμφερόντων και στόχων. Η αυθεντική αυτοδιαπαιδαγώγηση προϋποθέτει τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι **«Η δική μου ύπαρξη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα. Για το λόγο αυτό, εκείνα που δημιουργώ εγώ για τον εαυτό μου τα δημιουργώ για την κοινωνία, έχοντας επί-**

39. Βλ. Νεμπιλίτσιν Β.Ντ., «Η ιδιοσυγκρασία», ό.π., σελ. 158.

40. Βαζιούλιν Β.Α., *Η λογική της ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, εκδ. Πανεπιστημίου της Μόσχας, Μόσχα, 1988, σελ. 196.

41. Ό.π., σελ. 198.

42. Όπως δήλωνε ο κορυφαίος σοβιετικός παιδαγωγός Α. Σ. Μακάρενο «Όσο ευρύτερη είναι η ομάδα, οι προοπτικές της οποίας αποτελούν για το άτομο προσωπικές προοπτικές, τόσο ο άνθρωπος είναι ομορφότερος και καλύτερος». Μακάρενο Α.Σ., *Για τη διαπαιδαγώγηση της νεολαίας*, Μόσχα, 1951, σ. 199

γνωση ότι ενεργώ σαν κοινωνική ύπαρξη». ⁴³

Αλλά και κάθε χειραφετική διαδικασία δια-παιδαγώγησης του ατόμου δεν μπορεί παρά να σκοπεύει στην καλλιέργεια της ανθρώπινης αυτενέργειας, στην συνειδητοποίηση από το άτομο της θέσης του μέσα στην κοινωνία και των συναφειών του με τους άλλους ανθρώπους, στην ανάπτυξη της ικανότητας αυτοδιαπαιδαγώγησης. Η εξέταση της διαπαιδαγώγησης του ατόμου σε συνάρτηση με την καλλιέργεια της αυτενέργειας και της συνειδητής συμπεριφοράς θέτει επιτακτικά το ζήτημα της αναγνώρισης, του σεβασμού και της παιδαγωγικής αξιοποίησης των ψυχοσωματικών ιδιαιτεροτήτων του, οι οποίες εν πολλοίς απορρέουν από βιολογικούς-γενετικούς παράγοντες. **Αν διάπλαση της προσωπικότητας, εν γένει, σημαίνει αφομοίωση του κοινωνικού - των κεκτημένων του ανθρώπινου πολιτισμού, ο μόνος τρόπος για να γίνει κάτι τέτοιο είναι η διάθλαση του κοινωνικού μέσω των ψυχοσωματικών ιδιαιτεροτήτων του ατόμου.**

Η παιδαγωγική πράξη που παραγνωρίζει τις ατομικές ιδιομορφίες των ανθρώπων, την αυτενέργεια (η αυτενέργεια αναπτύσσεται πάντα μέσω των ατομικών ψυχοσωματικών ιδιαιτεροτήτων) και τη συνειδησή τους είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Μια κοινωνική φύση που μόνο επιβάλλεται στο άτομο, που δεν διαθλάται μέσω της υποκειμενικότητας και της συνειδησης του τελευταίου, παραμένει εξωτερική για το άτομο, μη αφομοιωμένη, ξένο στοιχείο για την προσωπικότητά του. Μια τέτοια σχέση κοινωνικού και ατομικότητας αναστέλλει στην ουσία τη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

«*Η προσωπικότητα-επισημαίνει ο Ε. Β. Ιλιένκοφ- εμφανίζεται τότε όταν το άτομο αρχίζει αυτόνομα, ως υποκείμενο, να αναπτύσσει την εξωτερική του δραστηριότητα βάσει των κανόνων και των προτύπων που του είναι δοσμένα από έξω, από το πολιτισμό στην κοίτα του οποίου ξυπνά μέσα στο άτομο η ανθρώπινη ζωή και δραστηριότητα. Όσο η ανθρώπινη δραστηριότητα απευθύνεται στο άτομο αλλά αυτό παραμένει το αντικείμενό της, η ατομικότητα που ήδη διαθέτει δεν είναι ακόμη ανθρώπινη ατομικότητα.*» ⁴⁴ Γι' αυτό και θεωρούμε ουτοπικό (εκτός από αυταρχικό) κάθε συμπερι-

φοριστικού τύπου εγχείρημα να καλλιεργηθούν σε ανθρώπους τα οποιαδήποτε χαρακτηριστικά, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν η συνειδησή τους και οι ατομικές ψυχοσωματικές διαφορές.

Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι η αναμφίβολη συμμετοχή των βιολογικών, ψυχοσωματικών στοιχείων του ατόμου στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του επ' ουδενί λόγω δε συνιστά έναν βιολογικό αυτοματισμό, μιαν αποκάλυψη-εκτύλιξη αυστηρά καθορισμένων έμφυτων χαρακτηριστικών. Το περιεχόμενο των διαδικασιών διαμόρφωσης της προσωπικότητας, η δομή τους, ο προσανατολισμός τους και η σκοπιμότητά τους καθορίζονται, σε τελευταία ανάλυση, από την κοινωνική δραστηριότητα του ατόμου, από το κοινωνικό περιβάλλον και το είδος των σχέσεων του ατόμου με αυτό.

Το ερώτημα, συνεπώς, σχετικά με το ρόλο της κληρονομικότητας και του κοινωνικού περιβάλλοντος στον καθορισμό της κοινωνικής συμπεριφοράς του ανθρώπου μας παραπέμπει όχι στα χαρακτηριστικά του νευρικού συστήματος και της ιδιοσυγκρασίας αφεαυτής αλλά στην ανάπτυξη, στη βάση συγκεκριμένων ψυχοσωματικών δεδομένων, των ουσιαδών στοιχείων της προσωπικότητάς του: της συνειδητής στάσης απέναντι στην κοινωνία, της κοσμοθεωρίας, των ιδεωδών, του τρόπου ζωής.

9. Ανάπτυξη της προσωπικότητας και κοινωνικές σχέσεις. Δυνατότητες και αντιφάσεις.

Η εργασία, ως ειδοποιός και καθοριστική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον και με τους άλλους ανθρώπους αναπτύσσεται βάσει κοινωνικο - ιστορικών και όχι βιολογικών νόμων. Μάλιστα η βιολογική ύπαρξη του ανθρώπου, η αναπαραγωγή του ως είδος και η ειδολογική σχέση του με το φυσικό περιβάλλον μετατρέπονται στην πορεία της κοινωνικής εξέλιξης σε πτυχή των κοινωνικών εργασιακών αλληλεπιδράσεων.

43. Μαρξ Κ., *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα, 1975 σελ. 129

44. Ιλιένκοφ Ε.Β., ό.π., σελ. 336

Η βιολογική ύπαρξη, η ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου εξαρτάται πλέον από την εργασία, συνιστώντας παράλληλα την **εξωτερική αναγκαιότητα** ανάπτυξής της. **Εσωτερική πηγή ανάπτυξης της εργασίας αποτελεί η εργασία ως αυτοσκοπός, ως ανάγκη για δημιουργία.** Αυτή η εσωτερική ανάγκη ανάπτυξης της εργασίας «...δηλαδή, η ανάγκη για εργασία είναι πολυεδρική: είναι ταυτόχρονα ανάγκη για απόκτηση γνώσεων, ανάγκη για δημιουργία, για τελειοποίηση της διαδικασίας της εργασίας». ⁴⁵

Όταν η εργασία ως μέσο για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του ανθρώπου (ως εργασία που απορρέει από μίαν εξωτερική προς αυτήν αναγκαιότητα) είναι κυρίαρχη, αυτό σημαίνει ότι η εργασία δεν έχει ακόμη ωριμάσει. Όταν η εργασία ωριμάζει τότε κυρίαρχη καθίσταται η εργασία ως αυτοσκοπός, χάριν δηλαδή της δημιουργίας- της τελειοποίησης της εργασιακής διαδικασίας.

Αυτή η εσωτερική πηγή ανάπτυξης της εργασίας βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την ανάπτυξη του ανθρώπου ως προσωπικότητας: μόνον όταν η κοινωνική εργασία παύει να περιορίζεται στην ικανοποίηση σωματικών αναγκών και καθίσταται, ως επί το πλείστον, δημιουργία - αυτοσκοπός η πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας αναδεικνύεται σε απαραίτητη προϋπόθεση και θεμελιώδες αποτέλεσμα της συλλογικής εργασιακής δραστηριότητας των ανθρώπων.

Η ανάπτυξη του ανθρώπου στην κοινωνία δεν καθορίζεται πλέον από φυσικούς νόμους, από τη φυσική επιλογή αλλά από ιστορικο-κοινωνικούς νόμους εξέλιξης, από τη διαλεκτική σχέση των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας και των σχέσεων παραγωγής. Η **φυσική επιλογή** στα ζώα σημαίνει την επιβίωση ως συνέπεια της αλληλεπίδρασης οργανισμού – φυσικού περιβάλλοντος των περισσότερων ικανών για προσαρμογή ατόμων, τα οποία αφήνουν περισσότερους απογόνους βελτιώνοντας έτσι τη γενετική κληρονομιά ενός πληθυσμού και του είδους. Στους ανθρώπους ο αριθμός των απογόνων εξαρτάται, ως επί το πλείστον, από κοινωνικούς και

όχι βιολογικούς όρους. Μόνο σε εξαιρετικές – μη αντιμετωπίσιμες ιατρικά περιπτώσεις φυσικών και ψυχικών ασθενειών κάποια άτομα δεν μπορούν να αφήσουν απογόνους και εδώ μπορούμε να πούμε ότι εκδηλώνεται ο νόμος της φυσικής επιλογής μέσα στην κοινωνία.

Κατά κανόνα δεν είναι πλέον το φυσικό περιβάλλον αυτό που προκρίνει τους πιο ισχυρούς –προσαρμοστικούς τύπους ανθρώπων αλλά είναι η συλλογική εργασιακή δραστηριότητα των ανθρώπων αυτή που μετασχηματίζει το φυσικό περιβάλλον, που δημιουργεί ένα τεχνητό περιβάλλον κατάλληλο για την επιβίωση αλλά και την ανάπτυξη και των από φυσικής πλευράς πιο αδύναμων εκπροσώπων του ανθρώπινου είδους.

Σύμφωνα με την επισήμανση του R. Lewontin «...οι πολιτισμικές και τεχνολογικές επινοήσεις εξαλείφουν τις διαφορές ανάμεσα στα άτομα ... Αν και μπορεί να υπάρχουν βιολογικής φύσης διαφορές ως προς τη σωματική κατασκευή και τη δύναμη ανάμεσα σε μια τυχαία ομάδα ανδρών και μια τυχαία ομάδα γυναικών (αυτές είναι μικρότερες από όσο υποθέτουμε συνήθως), από πρακτική σκοπιά, όμως, οι διαφορές αυτές χάνουν τη σημασία τους και εξαφανίζονται γρήγορα σε ένα κόσμο γεμάτο ηλεκτρικούς ανυψωτήρες, υδραυλικά τιμόνια αυτοκινήτων και ηλεκτρονικές συσκευές.». ⁴⁶

Εμφορούμενοι από τις παραπάνω απόψεις απορρίπτουμε κατηγορηματικά τον ισχυρισμό του θεωρητικού της κοινωνιοβιολογίας E. Wilson, ότι «η κουλτούρα ενισχύει τις φυσικές και ιδιοσυγκρασιακές διαφορές ανάμεσα στα φύλα προς την καθολική κυριαρχία των αρσενικών». ⁴⁷ Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο πολιτισμός, όσο περισσότερο η βιολογική φύση και οι βιολογικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων (η ουσία των βιολογικών σχέσεων μεταξύ των ανθρώ-

45. Βασιούλιν Β.Α., *Η διαλεκτική του ιστορικού προτύπου και η μεθοδολογία της έρευνάς του*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1988, σελ. 49.

46. Lewontin R., *Η βιολογία ως ιδεολογία: το δόγμα του DNA*, εκδ. Σύνταγμα, Αθήνα, 2000, σελ. 57-58.

47. Wilson E., *Για την ανθρώπινη φύση*, Σύνταγμα, Αθήνα, 1997, σελ. 140.

πων είναι οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων για την αναπαραγωγή του είδους) καθίστανται πτυχή των κοινωνικών σχέσεων, πτυχή του πολιτισμού, τόσο περισσότερο κατοχυρώνεται η ισότιμη με τον άνδρα συμμετοχή της γυναίκας στην κοινωνική ζωή. Η κατάσταση της «καθολικής κυριαρχίας του αρσενικού» αφορά, προφανώς, στην ανωριμότητα, στην υπανάπτυξη, του πολιτισμού, σε μια πραγματικότητα όπου μέσα στον πολιτισμό κυριαρχούν ακόμη οι φυσικές διαφορές και όχι οι κοινωνικές ιδιότητες των ανθρώπων.

Όπως ήδη αναφέραμε, στο διάστημα των τελευταίων 40.000 χρόνων ο γενετικός τύπος του *homo sapiens* σχεδόν δεν άλλαξε καθόλου, η φυσική επιλογή δεν άσκησε σχεδόν καμία σημαντική επιρροή στο συγκεκριμένο βιολογικό είδος. Στο ίδιο όμως χρονικό διάστημα είχαμε μια τεράστια αλλαγή –ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού, των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, η οποία επέφερε τεράστιες αλλαγές στις σχέσεις αυτού του είδους με το φυσικό του περιβάλλον. Δεν ήταν όμως το φυσικό περιβάλλον αυτό που από μόνο του προέκρινε τη μια ή την άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων, τη μια ή την άλλη βαθμίδα κοινωνικής ανάπτυξης, παρά ήταν οι σχέσεις, οι αλληλεπιδράσεις, των ανθρώπων με το τεχνητό –δημιουργημένο από την κοινωνία περιβάλλον, και μέσω αυτού με τη φύση, αυτές που καθόριζαν τις δυνατότητες και τις κατευθύνσεις του επόμενου σταδίου ιστορικής εξέλιξης της ανθρωπότητας.

Η ανθρωπότητα εξελίχθηκε αλματωδώς όχι εξαιτίας της επιβίωσης των καλύτερων εκπροσώπων του *homo sapiens* και της βελτίωσης του γενετικού υλικού του είδους αλλά εξαιτίας της συλλογικής εργασιακής δραστηριότητας όλων των ανθρώπων, όλων των πληθυσμών, φυλών, εθνοτήτων. Ο σημερινός άνθρωπος είναι λοιπόν προϊόν όχι της φυσικής επιλογής, όχι της βιολογικής του εξέλιξης (καμία σημαντική εξέλιξη τέτοιου είδους δεν παρατηρήθηκε εδώ και χιλιάδες χρόνια) αλλά προϊόν της ιστορίας, της κοινωνικής εξέλιξης και προόδου.

Οι σημερινοί άνθρωποι διαθέτουν όλα τα απαραίτητα φυσικά –ειδολογικά χαρακτηριστι-

κά που είναι αναγκαία για τη διαρκή και πολύπλευρη ανάπτυξή τους ως κοινωνικά όντα, ως υποκείμενα της εργασιακής δραστηριότητας.

Η ανάπτυξη της προσωπικότητας λαμβάνει χώρα όχι στο πεδίο του βιολογικού μικρόκοσμου (των γονιδίων) αλλά στο πεδίο αφομοίωσης των επιτευγμάτων του ανθρώπινου πολιτισμού και δημιουργίας καινούριων. Και στις δύο διαδικασίες (αφομοίωση, δημιουργία) καθοριστικό ρόλο παίζουν οι κοινωνικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκεται το άτομο.

Αν η ανθρώπινη φύση παρέχει στους υγιείς ανθρώπους τη δυνατότητα να ασχοληθούν με ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων και να αναπτύξουν την ατομικότητά τους προς μια πληθώρα διαφορετικών κατευθύνσεων, είναι τα μέσα εργασίας (ο ατομικός ή συλλογικός χαρακτήρας τους, το είδος των γνώσεων-δεξιοτήτων και η ένταση των προσπαθειών που χρειάζονται για τη λειτουργία τους) και οι κοινωνικές σχέσεις (ο καταμερισμός εργασίας, οι σχέσεις παραγωγής-ιδιοκτησίας) αυτά που κρίνουν αποφασιστικά τις ποσοτικές και ποιοτικές πτυχές της ανθρώπινης δραστηριότητας, τον ευεργετικό ή δυσμενή χαρακτήρα της για τη ανάπτυξη του ατόμου. Είναι, επίσης, ο χαρακτήρας της παραγωγικής διαδικασίας και οι κοινωνικές σχέσεις αυτές που καθορίζουν την κατεύθυνση και το περιεχόμενο της παιδαγωγικής επενέργειας στους ανθρώπους, τη θετική ή αρνητική συμβολή αυτής της επενέργειας στην ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Κατά τον ίδιο τρόπο, είναι ζήτημα των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων (πρωτίστως των σχέσεων παραγωγής σε συνάρτηση και αλληλεπίδραση με τις παραγωγικές δυνάμεις) και της παιδαγωγίας και όχι κάποιας εξυπαρχής δοσμένης φύσης το αν ο άνθρωπος θα συμπεριφέρεται φιλικά –αλληλέγγυα ή επιθετικά-εχθρικά προς τους άλλους ανθρώπους. Η ηθική διάσταση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, η στάση του απέναντι στους άλλους, αποτελούν κατεξοχήν στοιχεία κοινωνικά που διαφοροποιούνται ανάλογα με την ιστορική βαθμίδα του κάθε πολιτισμού. **Ο άνθρωπος αποτελεί ηθικό ον και κρίνεται ως τέτοιο σύμφωνα**

με τις ιστορικά καθορισμένες αντιλήψεις περί ηθικής και ηθικότητας, περί καλού και κακού, και επειδή ο ίδιος δε γεννιέται αλλά γίνεται καλός ή κακός, ηθικός ή ανήθικος.

Η επιστημονικοφανής και, κατ' ουσίαν, αντιεπιστημονική άποψη που υποστηρίζει ότι «Στον εγκέφαλο υπάρχουν λογοκριτές και ενεργοποιητές που βαθιά και μη συνειδητά επηρεάζουν τις ηθικές προδιαθέσεις μας· από αυτές αναπτύσσεται ως ένστικτο η ηθική μας»⁴⁸ δεν έχει καμία σχέση με την ηθική μορφή της συνείδησης και την ηθικότητα. Οτιδήποτε ρυθμίζεται από ένστικτα και βιολογικούς μηχανισμούς βρίσκεται πέραν του καλού και του κακού, πέραν δηλαδή του βασικού ζητήματος της ηθικής. Η ύπαρξη και μόνο αυτού του ζητήματος προϋποθέτει τη δυνατότητα του ανθρώπου να επιλέγει συνειδητά τις πράξεις του, να αντιλαμβάνεται - να συνειδητοποιεί τις συνέπειές τους για την κοινωνία, να προβαίνει σε σκόπιμη αλλαγή της συμπεριφοράς του. Η θεώρηση του ανθρώπου ως βιολογικού αυτομάτου στερεί την ηθική μορφή της συνείδησης και τη συνείδηση, εν γένει, από κάθε λόγο ύπαρξης.

Η παιδαγωγία ως διαδικασία κατανομής στους ανθρώπους μορφωτικών - πολιτισμικών αγαθών εξαρτάται αναπόφευκτα από τους όρους δημιουργίας - παραγωγής και χρήσης αυτών των αγαθών. Οι σχέσεις ιδιοκτησίας που ρυθμίζουν την κατοχή των υλικών και πνευματικών μέσων παραγωγής πολιτισμικών αγαθών δεν μπορεί παρά να επηρεάζουν σημαντικά την πρόσβαση, και μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού, του κάθε ατόμου (το εύρος, το επίπεδο, τη διάρκεια αυτής της πρόσβασης) στα εν λόγω αγαθά.

Η παιδεία, λοιπόν, συνιστά και σχέση παραγωγής «από την άποψη των αποτελεσμάτων της, ιδιαίτερα λόγω της κατανομητικής αποτελεσματικότητάς της ... Η εκπαίδευση ως σχέση παραγωγής έχει και μια εξωτερική σχετικά αυτοτελή μορφή ύπαρξης: την κατανομή των "προϊόντων" της ("επεξεργασμένων" ανθρώπων, γνώσεων, δεξιοτήτων κλπ.)».⁴⁹

Η διαφοροποίηση των ανθρώπων όσον αφορά την αφομοίωση των πολιτισμικών-μορφωτικών αγαθών που προσφέρει το εκπαι-

δευτικό σύστημα αφορά ως επί το πλείστον τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Η παιδαγωγία συνιστά εν πολλοίς υλοποίηση των σχέσεων ιδιοκτησίας οι οποίες ρυθμίζουν την πνευματική δημιουργία της ανθρωπότητας.

Θα πρέπει, παρεμπιπτόντως, να σημειώσουμε ότι κάθε παιδαγωγικό ή εκπαιδευτικό ιδεώδες που παραγνωρίζει την εμπλοκή της παιδαγωγίας στις σχέσεις ιδιοκτησίας (κατανομής, ιδιοποίησης) των πολιτισμικών αγαθών (υλικών και πνευματικών) συνιστά αφηρημένο-εξωιστορικό σκοπό, συνδηλωτικό είτε αγαθών μεν πλην όμως ουτοπικών προθέσεων είτε σκοπίμως απατηλών-ψεύτικων υποσχέσεων.

Σε κάθε κοινωνία που χαρακτηρίζεται από ταξική στρωμάτωση και ανταγωνισμό οι δυνατότητες ανάπτυξης της προσωπικότητας του κάθε ατόμου καθορίζονται αποφασιστικά από τη θέση του στην κοινωνική ιεραρχία, στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (στον καταμερισμό της πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, της διοικητικής και εκτελεστικής), στις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αν στις εν λόγω συνθήκες η βιολογική φύση κάποιων ανθρώπων «αποκαλύπτει» μιαν ικανότητα πολύπλευρης ανάπτυξης ενώ η φύση κάποιων άλλων προβάλλει ως εξαιρετικά ανεπαρκής και μονομερής αυτό ουδόλως αφορά την ίδια τη βιολογική φύση αλλά το γεγονός ότι η πολύπλευρη ανάπτυξη ενός μέρους της κοινωνίας - των κυρίαρχων στρωμάτων γίνεται σε βάρος ενός άλλου μέρους, με αντίτιμο, δηλαδή, τη μονομερή, πενιχρή ανάπτυξη ή και τη μη ανάπτυξη (την εργασιακή κατανάλωση, την εξαθλίωση, την απαξίωση) των κατώτερων και υφιστάμενων εκμετάλλευση στρωμάτων της κοινωνίας.

10. Το φαινόμενο του βιολογικού αναγωγισμού

Εδώ δεν μπορούμε, βέβαια, να μην αναφερθούμε και στην αντίθετη άποψη, η οποία καταφάσκει τον βιολογικό - από τα γονίδια

48. Wilson E., ό.π., σελ. 19

49. Πατέλης Δ., ό.π., σελ. 49

καθορισμό της ανθρώπινης προσωπικότητας και συμπεριφοράς. Αναφερόμαστε σε θεωρητικά ρεύματα όπως αυτό της κοινωνιοβιολογίας, που επιχειρούν την ερμηνεία κοινωνικών και ψυχολογικών φαινομένων με βάση δαρβινικές και νεοδαρβινικές απόψεις.

Ενδεικτική του εν λόγω τρόπου σκέψης είναι η δήλωση του R. Dawkins ότι «...η σπουδαιότερη ιδιότητα που πρέπει να περιμένουμε για ένα επιτυχημένο γονίδιο είναι ο σκληρός εγωισμός. Αυτός ο εγωισμός του γονιδίου θα αναπτύξει κατά κανόνα την εγωιστική συμπεριφορά του ατόμου. Εντούτοις, όπως θα δούμε, υπάρχουν ειδικές περιπτώσεις που ένα γονίδιο πετυχαίνει καλύτερα τους εγωιστικούς σκοπούς του αν στο επίπεδο των μεμονωμένων ατόμων υιοθετήσει κάποια περιορισμένη μορφή αλτρουισμού».⁵⁰ Είναι λοιπόν τα γονίδια αυτά που αποφασίζουν πότε το άτομο θα συμπεριφέρεται εγωιστικά και πότε αλτρουιστικά, αν και ο αλτρουισμός στη προκειμένη περίπτωση δεν είναι τίποτε άλλο παρά μιαν άλλη μορφή έκφρασης του εγωισμού.

Αυτό που χαρακτηρίζει τη δαρβινική κοινωνιολογία είναι ο αναγωγισμός, η προσπάθεια δηλαδή πλήρους αναγωγής ανώτερων, συνθετότερων (κοινωνικών) φαινομένων σε κατώτερα και απλούστερα (βιολογικά) φαινόμενα. Έτσι όμως χάνεται η ιδιομορφία των περισσότερο σύνθετων φαινομένων. Η κοινωνία, το σύνολο σχέσεων-αλληλεπιδράσεων που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τον ανθρώπινο κόσμο, παρουσιάζεται ως μια μόνο μορφή της «κοινωνικής» οργάνωσης που συναντάμε ήδη σε πολλά έμβια όντα, όπως στα κοινωνικά ασπόνδυλα (στα κοράλλια, τα σιφονοφόρα, τα βρουόζωα), στα κοινωνικά έντομα (στα μυρμήγκια, στους τερμίτες, στις μέλισσες) και στα θηλαστικά εκτός ανθρώπου.⁵¹

Τη θεωρητική ανεπάρκεια του αναγωγισμού σε ότι αφορά την κατανόηση της κοινωνικής ουσίας του ανθρώπου καταδεικνύει εύστοχα η επισήμανση του Ε. Μπιτσάκη: «Ο άνθρωπος είναι φυσικό ον. Ωστόσο δεν ανάγεται βέβαια στο σύνολο των πρωτονίων, των νετρονίων και των ηλεκτρονίων που συνιστούν τον οργανισμό του. Ο άνθρωπος είναι βιολογικό

ον. Ωστόσο δεν ανάγεται στο σύνολο των κυττάρων του, ή στο σύνολο των χημικών του αντιδράσεων. Ο άνθρωπος δεν ανάγεται στη βιολογική του ολότητα. Η κοινωνική φύση του προϋποθέτει τη φυσική και τη βιολογική του ιδιαιτερότητα και ταυτόχρονα τις υπερβαίνει».⁵²

Μιαν άλλη εκδοχή του βιολογικού αναγωγισμού αποτελεί η αναζήτηση στα γονίδια, στη δήθεν γενετικά καθοριζόμενη ευφυΐα, των αιτίων που εξηγούν τις άνισες ικανότητες και, κατά συνέπεια, τις άνισες επιδόσεις (σχολικές, επαγγελματικές) των ατόμων στον κοινωνικό στίβο. Όπως απροκάλυπτα έχει υποστηριχθεί «Τα τελευταία χρόνια διαδίδεται μία λανθασμένη ιδέα σύμφωνα με την οποία όλα τα παιδιά είναι τα ίδια, και πρέπει να φτάνουν στο ίδιο επίπεδο... Είναι μία απάτη βαθιά μαρξιστική. Αν δεν εξαρτώνταν όλα από την αρχική κατάσταση, από τα γονίδια, αλλά από το περιβάλλον, θα γεννιόμαστε όλοι ίσοι... Αντίθετα, πρέπει να έχουμε το θάρρος να πούμε ότι όλα τα παιδιά δεν έχουν τις ίδιες δυνατότητες».⁵³

Αυτό που έχει ενδιαφέρον στην παραπάνω δήλωση ενός εκπροσώπου της εξουσίας (ο Christian Beullac υπήρξε Υπουργός Παιδείας της Γαλλίας) είναι η ωμή υποστήριξη του βιολογικού καθορισμού της σχολικής ανισότητας (και κατά συνέπεια και της κοινωνικής).

Πρόκειται για μιαν αντίληψη η οποία βρίσκει απήχηση όχι μόνο μεταξύ εκπροσώπων συγκεκριμένων πολιτικών δυνάμεων (συντηρητικών, ακροδεξιών έως ρατσιστικών) αλλά και μεταξύ επιστημόνων. Είναι γνωστή η προσπάθεια ορισμένων ερευνητών που ασχολούνται με τη μέτρηση της νοημοσύνης να αποδείξουν ότι οι διαφορές μεταξύ ατόμων

50. Dawkins R., ό.π., σελ.23

51. Βλ. Wilson E., *Κοινωνιοβιολογία. Η νέα σύνθεση*, εκδ. Σύνταγμα, Αθήνα, 2000, σελ. 365-371. Αρχετά ενδιαφέρουσα είναι η κριτική που ασκεί ο R. Lewontin στις απόψεις του E. Wilson και στο ρεύμα της κοινωνιοβιολογίας. Βλ. Lewontin R., ό.π., σ. 130-150.

52. Μπιτσάκης Ε., *Θεωρία και πράξη. Προβλήματα φιλοσοφίας του ανθρώπου*. Gutenberg, Αθήνα, 1980, σελ. 266.

53. Christian Beullac, *Le Monde*, 31/8-1/9/1980. Το παράθεμα δίνεται από το βιβλίο Bernard Charlot, *Το σχολείο αλλάζει*, εκδ. Προτάσεις, Αθήνα, 1992, σ. 24-25.

ως προς την ανάπτυξη της ευφυΐας τους οφείλονται στα ανθρώπινα γονίδια. Ένας απ' αυτούς, ο περιβόητος A. Jensen, είχε δηλώσει ότι «...η ανθρώπινη νοημοσύνη είναι κατά 80% γενετικά καθορισμένη, άρα η ευφυΐα είναι αποκλειστικά σχεδόν κληρονομική.»⁵⁴

Ο παραπάνω ισχυρισμός όμως και η ευρύτερη αντίληψη που τον διαπνέει προκαλούν σημαντικές ενστάσεις εκ μέρους άλλων ερευνητών:

1. Αμφισβητούνται τα δεδομένα σχετικά με τους δείκτες νοημοσύνης των ομοζυγωτικών διδύμων, στα οποία στηρίχθηκε το επίμαχο συμπέρασμα.⁵⁵
2. Υποστηρίζεται ότι τα τεστ νοημοσύνης (I.Q.) δίνουν ανεπαρκείς πληροφορίες όσον αφορά την ευφυΐα, διότι ερευνούν μόνο τη γενική νοημοσύνη «g», ενώ υπάρχουν και άλλα είδη νοημοσύνης, η ανάπτυξη των οποίων στα άτομα είναι συνήθως αντιστρόφως ανάλογη προς την ανάπτυξη της νοημοσύνης «g».⁵⁶
3. Επισημαίνεται, επίσης, ότι τα τεστ νοημοσύνης και οι σχετικοί δείκτες που προκύπτουν αφορούν, στην ουσία, την ποσοτική αποτίμηση κεκτημένων από το σχολείο και το περιβάλλον και όχι δοσμένων από τη φύση γνωστικών, εκφραστικών και πρακτικών ικανοτήτων, και, συνεπώς, ότι οι διαφορές ως προς το δείκτη νοημοσύνης είναι δηλωτικές κοινωνικών-ταξικών και όχι φυσικών διαφορών.⁵⁷

Όσον αφορά τις αντιλήψεις περί καθορισμού της ευφυΐας και λοιπών χαρακτηριστικών του ατόμου από τα γονίδια θα θέλαμε επίσης να επισημάνουμε τα εξής:

- α) Το γενετικό πρόγραμμα, ο γονότυπος ενός ανθρώπου δεν καθορίζει μονοσήμαντα τα χαρακτηριστικά που θα εκδηλωθούν, δεν οδηγεί, δηλαδή, σε ένα μοναδικό φαινοτυπικό αποτέλεσμα. Ο γονότυπος συνιστά «ένα φάσμα αντίδρασης, ένα πρότυπο διαφορετικών αναπτυξιακών αποτελεσμάτων σε διαφορετικά περιβάλλοντα».⁵⁸ Είναι λοιπόν η αλληλεπίδραση γονότυπου –περιβάλλοντος αυτή που καθορίζει το φαινότυπο, το σύνολο των χαρακτηριστικών που μπορούμε να παρατηρήσουμε σε ένα άτομο.
- β) Ο γονότυπος ενός ανθρώπου εξαρτάται από

αυτό που ονομάζεται «διπλός γενετικός έλεγχος»: το κάθε παιδί δεν κληρονομεί από τους δύο γονείς του το άθροισμα των φαινοτύπων τους, των εκδηλωμένων χαρακτηριστικών τους, παρ' όλο που κληρονομεί από τον καθένα τις μισές γενετικές πληροφορίες από το σύνολο του γενετικού υλικού που επέτρεψε την εμφάνιση στον κάθε γονέα συγκεκριμένου φαινοτύπου. Δηλαδή, «οι γεννήτορες δεν μεταβιβάζουν αυτό που είναι, αλλά τους μισούς παράγοντες τους οποίους παρέλαβαν.»⁵⁹

Η επιλογή αυτών των μισών γενετικών πληροφοριών από τον κάθε γονέα εξαρτάται από τεράστιο αριθμό πιθανοτήτων, ενώ η σύνθεσή τους στο νέο οργανισμό οδηγεί αναπόφευκτα (σε συνάρτηση πάντα με το περιβάλλον και κατόπιν αλληλεπίδρασης μαζί του) στην ανάπτυξη διαφορετικού φαινοτύπου. Κατά συνέπεια, όπως αναφέρει ο A. Jacquard, «Ο καθένας μας είναι μοναδικός, εξαιρετικός, και δεν αναπαράγει κανέναν από τους γονείς ή τους προγόνους του. Είναι το αποτέλεσμα μιας δημιουργίας και όχι μιας “αναπαραγωγής”».⁶⁰

11. Ορισμένες τελικές επισημάνσεις

Εν κατακλείδι, θα θέλαμε να σημειώσουμε, ότι η έμφαση στην **αναγωγή των κοινωνικών διαφορών σε φυσικές-έμφυτες διαφορές** μεταξύ των ατόμων είναι **χαρακτηριστική μιας κοινωνίας στην οποία η κοινωνική στρωμάτωση και ο ανταγωνισμός φαντάζουν ως κάτι δεδομένο, αφετηριακό, φυσικό και αιώνιο...** Είναι, επίσης, χαρακτηριστική μιας κοινωνίας που δεν έχει συνείδηση του εαυτού της: της κοινωνικής ουσίας των ανθρώπινων σχέσεων, και ως τέτοια (ως κοινωνία χωρίς αυτογνωσία και

54. Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1985, σελ. 113

55. Βλ. Lewontin R., ό.π., σελ. 61-65

56. *The assault on equality*, Praeger, 1996, σελ. 31-32

57. Βλ. Τορ Μισέλ, *Ο δείκτης νοημοσύνης*, εκδ. Ράππα, σελ. 75-102

58. Lewontin R., *Η τριπλή έλικα. Γονίδιο, οργανισμός και περιβάλλον*, εκδ. Σύνταγμα, Αθήνα, 1998, σελ. 40

59. Jacquard A., *Ο άνθρωπος και τα γονίδια του*, εκδ. Π. Τραυλός - Ε. Κωσταράκη, Αθήνα, 1997, σελ.25

60. Jacquard A., *Εγώ και οι άλλοι. Μια γενετική προσέγγιση*, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1995, σελ. 28

αυτοσυνείδηση) αποτελεί ανώριμη κοινωνία.

Εκτός αυτού, η εμπλοκή των φυσικών, ψυχοσωματικών διαφορών στις κοινωνικές σχέσεις ως μέσο διάκρισης, διαφοροποίησης, ιεραρχικής ταξινόμησης των ανθρώπων είναι δηλωτική μιας κοινωνίας όπου η ανθρωπινή φύση καθίσταται και αυτή όργανο συμμετοχής, επιβίωσης, επικράτησης στον κοινωνικό ανταγωνισμό.

Αυτή η εργαλειακή χρήση της ανθρωπίνης φύσης συνεπάγεται και μιαν εργαλειακή σχέση της κάθε ατομικότητας με το κοινωνικό περιβάλλον. Η πρόσληψη του κοινωνικού, η διάθλαση του πολιτισμού μέσα από τις ψυχοσωματικές ιδιαιτερότητες του ατόμου έχει και αυτή, σε τελευταία ανάλυση εργαλειακό χαρακτήρα: στόχος είναι η επικράτηση στον κοινωνικό ανταγωνισμό, η κατίσχυση του ενός ατόμου έναντι των άλλων, και όχι η πολύπλευρη και συνεχής ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσα από τον αμοιβαίο εμπλουτισμό των ανθρώπων στις σχέσεις μεταξύ τους.

Σ' αυτές τις συνθήκες η ανθρωπινή προσωπικότητα αναπτύσσεται στα στενά πλαίσια που υπαγορεύουν η θέση στην κοινωνική ιεραρχία και η λογική του κοινωνικού ανταγωνισμού. Αναπτύσσεται, δηλαδή, σε εκείνες τις πλευρές της και προς την κατεύθυνση που επιτρέπει τη διάκριση, επικράτηση στον κοινωνικό στίβο, και συνεπώς αναπτύσσεται μονόπλευρα, μονοδιάστατα. Σε μια ανταγωνιστική κοινωνία η πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας αποτελεί εξαίρεση, τυχαίο γεγονός. Εκτός αυτού, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου οι ηττημένοι του κοινωνικού ανταγωνισμού (αυτοί που στερούνται πρόσβασης στην εργασιακή δραστηριότητα και στο παραγόμενο προϊόν) καταλήγουν στην κατηγορία των περιττών ανθρώπων, για τους οποίους όχι μόνο δεν υπάρχουν περιθώρια ανάπτυξης αλλά δεν υπάρχουν οι στοιχειώδεις όροι επιβίωσης.

Αυτή η περίπτωση απόρριψης ανθρώπων από την κοινωνία που συνιστά απειλή για τη βιολογική ύπαρξή τους, αφενός, είναι δηλωτική του καθοριστικού ρόλου της κοινωνίας στην αναπαραγωγή της βιολογικής φύσης του ατόμου, αφετέρου, καταμαρτυρεί την ανωριμότητα των κοινωνικών σχέσεων: ένα μέρος της κοινωνίας αντιμετωπίζεται από τα υπόλοιπα ως μη κοινωνικό, δηλαδή ως αλλότριο και περιττό.

Από την άλλη πλευρά, η βιολογική ύπαρξη του ανθρώπου δεν μπορεί να αποτελεί αυτοσκοπό, παρά είναι το μέσο για την κοινωνική ανάπτυξή του. Μάλιστα, όταν η κοινωνική ανάπτυξη, η ανάπτυξη του ανθρώπου ως προσωπικότητας δεν πραγματοποιείται τότε χάνεται και το νόημα της βιολογικής ύπαρξης. Η συνειδητοποίηση αυτής της απώλειας νοήματος οδηγεί αρκετές φορές τους ανθρώπους σε αυτοκαταστροφικές ενέργειες.

Ο κατεξοχήν ανθρωπίνος τρόπος ανάπτυξης της βιολογικής φύσης των ατόμων είναι συνυφασμένος με την ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Δεδομένου ότι η διαμόρφωση της προσωπικότητας, άρα και η ανάπτυξή της, συνδέεται με τη διάθλαση της κοινωνικής πραγματικότητας, του πολιτισμού, μέσα από τη βιολογική φύση του ανθρώπου, η πολύπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας προϋποθέτει σχέσεις που ενθαρρύνουν το διαρκή εμπλουτισμό του ατόμου με τα επιτεύγματα των συνανθρώπων του, προϋποθέτει, δηλαδή, σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας, μεταξύ όλων των ατόμων. Με άλλα λόγια προϋποθέτει κοινωνικές σχέσεις όπου «**η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός είναι προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων.**»⁶¹

61. Μαξ Κ., Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1982, σελ. 48. □

22 χρόνια ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Το περιοδικό που αρνείται το μονόλογο και τα αυτονόητα,

Φυσικά, ίσως δεν είστε πάντα σύμφωνοι μαζί της·

αλλά η Σ.Ε. είναι πάντα δίπλα σας και για να διαφωνείτε.